

ОДНА З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕТНОЛОГІЇ

У статті автор намагається привернути увагу читача до проблем, що тривалий час формувалися в надрах вітчизняної гуманітарії і насамперед – етнології. Основний акцент зроблено на досить специфічній ситуації, традиційного визначення ключових об'єктів етнологічного дослідження.

На сучасному етапі розвитку в етнології, як гуманітарній науці, виникає велика кількість проблем. Вони стосуються абсолютно різних аспектів її функціонування – від об'єкта дослідження до понятійного апарату та методів і підходів у науковому процесі. Зокрема це стосується тієї системи визначень, яка склалася на сьогодні і фактично відображає основний комплекс теоретичних засад і методів етнології та її наукову традицію. Вона формувалася впродовж тривалого часу і має розгалужену структуру, за якою всі поняття систематизуються у чітку концепцію, що визначає основний об'єкт дослідження етнології та його основні характеристики. Але сьогодні попри цю чітку системність та конкретику понятійного апарату етнології виникає потреба по-новому підійти до формулювання основних термінів, що входять до цього апарату, а також переглянути традиції, що склалися в методологічній базі науки.

Фактично основа всіх теоретичних проблем етнології, на нашу думку, лежить в площині самого статусу науки та тих традицій, що побутують у ній. Справа полягає у тому, що фактично під терміном «етнологія» за сучасною науковою лексикою розуміється етнографія з усіма її методами та напрямками досліджень. Це ж стосується і понятійного апарату та системи визначень, над побудовою яких працювали в різні часи такі відомі теоретики етносу та культурологи, як Ю. Бромлей, С. Арутюнов, С. Алексєєв, Л. Гумільов, С. Маркарян та ін. [1]. Але методи, які вони використовували, та підходи до визначення змісту основного об'єкта дослідження етнографії у наш час потребують певного уточнення, а сама система визначень – ретельного коригування з урахуванням реалій ХХІ ст.

Зокрема це стосується того, що А. Тішков визначив, як «проблему поля» – тобто проблему основного об'єкта дослідження народознавців-етнографів, на чому, власне, і побудована вся методологія етнології [2], оскільки «поле» – це не лише основний об'єкт дослідження всіх народознавчих напрямів, а й певний комплекс ме-

тодів, на яких засновані етнографічні дослідження. Відтак, якщо за межі «поля» випадають певні структури, що реально перебувають в складі етноса, як основного об'єкта етнології (етнографії), складається ситуація, коли не спрацьовує вся система підходів та визначень, оскільки і об'єкт науки досліджується не повністю. Це стосується, приміром, проблематики визначення міської культури та міста як певного культурного комплексу, функціонування субкультур тощо.

Ми пропонуємо детальніше проаналізувати ситуацію лише з кількома термінами, що входять до понятійного апарату етнології (етнографії), якими нині оперують і етнологи, і представники інших гуманітарних дисциплін і які належать до основних у теорії етносу. Йдеться про поняття, що є ключовими для визначення об'єкта дослідження та основних методів наукової роботи етнологів: це такі терміни, як «етнос» та «етнічна культура» і споріднені з ними. Також пропонуємо обговорити питання, на які саме складники етнічної структури поширюються визначення. Спроба подивитися на ці базові аспекти етнології (етнографії) дещо під іншим кутом, на нашу думку, може допомогти чіткіше зрозуміти проблеми, що постають перед дослідниками, а також дасть можливість сформулювати нові підходи до досліджень основного об'єкта етнології, а також чіткіше визначити напрями й методи роботи з окремими його системами та структурами.

Якщо звернутись до теоретичних праць, присвячених об'єкту дослідження етнології, методам, специфіці роботи, то побачимо, що за вітчизняною традицією вони побудовані в основному на тих методологічних засадах, що сформувалися у народознавчих напрямках ще в ХІХ ст. і відображають тогочасне ставлення до людини та її культури. Зокрема це стосується викремлення основного об'єкта дослідження етнології «народу»-«етносу» [3]. При детальному аналізі визначень, що становлять основу понятійного апарату етнології, та її основних напрямів і методів дослідження, можна побачити, що та специфічна наукова традиція, яка форму-

валася, починаючи з XIX ст., значно звужує поле дослідження науки і за його межами лашається значний об'єм матеріалу, не кажучи вже про похибку у визначенні самого об'єкта дослідження та окремих його характеристик.

Ми пропонуємо звернути увагу лише на одну проблему, якої досі фактично уникали науковці, але, яка є, на нашу думку, нагальною: в системі понятійного апарату етнології та в напрямках основних досліджень етнологів чітко не прописані та, власне, відсутні такі поняття, як «міське населення» та «міська культура». Зазвичай увагу цій проблематиці приділяють соціологи, подекуди фольклористи, а етнографічних досліджень з цього питання фактично нема. І через цю лакуну створюватиметься тим більше проблем (як суто теоретичних, так і практичних), чим довше її будуть обходити увагою, оскільки вона стосується як основного об'єкта дослідження етнології (етнографії), так і її наукової методології.

Як вже зазначалося, понятійний апарат, який використовують нині етнологи, основний комплекс методів, де головним залишається метод польових досліджень, складався впродовж достатньо тривалого часу і чітко відображає традиції, притаманні як гуманітарному знанню в цілому, так і його народознавчим напрямам. Зокрема це чітко проявляється у тому, як співвідносяться між собою такі поняття, як «етнос», «народ», «народна культура», «етнічна культура» та «культура етносу», коли дослідники воліють шукати ті об'єкти, на які переносяться ці поняття.

Звернемося до традиції вживання таких термінів, як «народ» та «етнос». Ці поняття побутують у лексиці народознавців вже з перших десятиліть XIX ст., коли, власне, починають формуватися певні підходи до визначення об'єкта дослідження всіх напрямів етнографії та основні етнографічні методи. Предметною сферою дослідження народознавців був «народ» – цим поняттям позначали сільське населення, яке вважали носієм автентичного «народного духу» та справжньої «народної культури» й «народної традиції». Тому перед науковцями і постала проблема виразніше окреслити предмет етнографії, підібравши для цього адекватний термін. Слово «етнос» було найбільш відповідним для цього. Щоправда, як вже зазначалося, його розуміли в різних наукових школах і в різні часи неоднаково. В сучасних гуманітарних напрямках – не лише етнології, а й дотичних до неї дисциплінах – існують різні визначення цього поняття. Прикладом, таке: *«Етнос – це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і*

водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями» [4]. Можна порівняти з кількома іншими визначеннями – і там також побачимо багатоступінчасті та складні конструкції, що визначають основні підходи до виділення цього поняття, а також ті конструкції, якими це явище хоче наповнити автор кожного конкретного визначення.

Але попри таку чіткість при застосуванні цього поняття до конкретних об'єктів дослідження виникає певна невизначеність як суто термінологічна, так і методологічна. Насамперед це стосується традиції, за якою основним об'єктом дослідження етнографи (чи етнологи, якщо використовувати оновлені назви) вважають той «народ», під яким зазвичай розуміється лише сільське населення. Аналогічні традиції бачимо і у підходах щодо визначення понять «культура» та «етнічна культура», хоча іще у 1980-х роках Ю. В. Бромлей писав про те, що ці поняття не тотожні, хоча й споріднені [5].

Ми маємо чіткі визначення понять «етнічна культура» та «народна культура», характеристику їхньої структури тощо. Але коли починаються безпосередні дослідження та апелювання до наявності (поширення, форми і т. ін.) певного явища, то виявляється, що насамперед йдеться про сільське населення виключно. Дійсно, Ю. В. Бромлей писав, що поняття «народна культура» варто відносити до культури переважно селянської, безписьмової. Розглянемо цю тезу детальніше. Фактично сказане стосується найбільш «етнічного» (етнографічного) пласту культури (у вузькому розумінні цього слова), який визначається двома основними параметрами: надіндивідуальністю (колективністю, масивністю) та стійкістю (традиційністю, повторюваністю). Тобто, говорячи про «народну» культуру, часто мають на увазі стійку надіндивідуальну культуру. Але цей термін неоднозначний, оскільки слово «народ» має не лише етнічний, а й соціальний зміст. Тому, виходячи із цього, поняття «народна» культура варто вживати не стільки в контексті «загальноетнічної», скільки в контексті «простонародної», переважно «селянської» культури [6]. На думку Ю. Бромлея, поняттю «народна» культура краще відповідає термін «безписьмова» культура, оскільки він акцентує увагу на усно-зоровій традиції. Такий підхід, безумовно, відповідає тим традиціям в етнології (в широкому розумінні можна навіть застосувати термін «народознавство», оскільки йдеться саме про широкий спектр досліджень, що базуються на народознавчому матеріалі), про які вже йшлося і які своїм корінням сягають XIX ст. Відповідно,

міське населення, інваріанти міської культури, лишаються поза увагою науковців, перебуваючи на периферії етнографічних досліджень, або ж інформація про них майже не враховується при аналізі тих чи інших явищ, скажімо, побутової культури або культури професійної.

З іншого боку, традиційне розуміння вітчизняними етнологами (етнографами) культури як способу буття певного етносу приводить науковців до такого висновку: носіями етнічності можуть бути або широкі маси народу (у цьому випадку чітко бачимо практичне ототожнення понять «народ» та «етнос») – і тоді категоріями прояву етнічності є звичаї, обряди, фольклор, стереотипи поведінки тощо, або етнічна еліта (визначення поняття «еліта» чітко не формулюється, але вважається, що еліта продукує символи цього буття), або й ті, й другі. Тобто певна «частина» культури народу, така, як його життєвий досвід, існує у вигляді усталених норм поведінки, традицій, звичаїв тощо, передаючись із покоління в покоління. Вони часто трансформуються, зазнають культурного впливу інших епох і навіть втрачають інколи свій первісний вигляд і значення. Проте саме ці елементи життя науковці вважають тим етнознаком, який відрізняє один народ від іншого. Про цей пласт культури народу дослідники говорять, що це нерелігійована етнічність [7]. Іншим етнознаком вважають символи буття народу, такі, як його ставлення до реального сенсу життєвих подій, що конституюється в менталітет даного етносу (як бачимо, знову змішування понять). Сюди ж відносять і такий важливий аспект розвитку культури, як «традиція» та «спадковість». Як бачимо, у подібних формулюваннях досить конкретно простежується невизначеність, нечіткість етнографічного «поля», неузгодженість термінологічна і у методологічній базі.

Звернемося тепер до проблеми виокремлення суто етнічних функцій культури (говоримо про культуру етносу, це поняття вважають найбільш узагальнюючим). Названі функції виконує сукупність етнодиференціюючих та етноінтегруючих властивостей культури. Ці останні щільно пов'язані з рештою її функцій, особливо це стосується сигніфікативної та комунікативної функцій. Сигніфікативній функції культури належить важлива роль як в об'єднанні представників одного етносу (етнічної інтеграції), так і в розмежуванні представників різних етносів (етнічної диференціації). При цьому першочергове значення має так звана відкрита культура. Що стосується комунікативної функції, то вона забезпечує характерні для кожного етносу інформаційні зв'язки у сфері культури, тобто передачу етнокультурної інформації [8]. Виникає питання: наскільки подібні функції здатна виконувати не

лише «народна» (сільська) культура, а й інші структури культури етносу в цілому?

Для того, аби чітко визначатися у протиставленні «своїх» і «чужих» необхідно сформувати певний комплекс характеристик, які будуть цих «своїх» виокремлювати як візуально, так і на інших рівнях. Кожна етнічна культура такий комплекс формулює згідно власним надбанням, але його носієм і творцем не може бути лише сільська частина цієї етнічної групи, оскільки тоді цей комплекс стосуватиметься лише сільського населення. Відповідно, до цього процесу мусить долучитися також і населення міст, до якого, власне, може належати і та частина, що визначають як «етнічна еліта» (умовно кажучи – носії концентрованої етнокультурної інформації у повному обсязі). До речі, якщо далі звернутися до такої категорії етнічної культури, як етнічна свідомість, то вона конструюватиметься саме на рівні подібної еліти, а вже потім поширюватиметься на всю етнічну групу, еліта ж і буде постійним носієм цієї свідомості, оскільки для сільського населення найхарактернішими буде насамперед свідомість регіональна («свій» за територією проживання) та родова.

Тобто, як ми бачимо, на цьому рівні проблема етнографічного «поля» є не лише суто практичною, а й методологічною, оскільки дослідження етнічних характеристик та етнічної свідомості за умови роботи лише із сільським населенням буде неповним. Відповідно, через традиційне ігнорування етнографами міського населення та ставлення до нього або як до маргінальної, або як до деетнізованої частини етнічної групи, можуть бути досить суттєво викривленні результати дослідження та, можливо, сформульовані помилкові висновки. Так, дійсно, як зауважував В. Тішков, проблема пошуку «поля» та відповідні нюанси із застосуванням методики польової роботи для пострадянської етнографії формуються у площині орієнтації на методики й традиції західних «польових» шкіл в етнографії ХХ ст., які ґрунтувалися на колоніальних дослідженнях (з обов'язковим виїздом «у поле» за межі своєї власної території). Для українських науковців ця проблема пов'язана ще й з традиціями вітчизняних романтиків ХІХ ст., які, орієнтуючись на праці німецьких фольклористів, через пошуки та дослідження «народу» та «народної душі» намагалися сконструювати власну культурну та національну ідентичність (відповідно, не довіряючи у питаннях етнічної свідомості тому «народові», який вони ідеалізували в інших випадках).

Вірогідно, саме у цій площині лежить багато проблем сучасної етнографії-етнології. Ми торкнулися лише однієї з них – відсутності у науковців інтересу до такої частини культури етносу, як культура міського населення. Спираючись на

традиції XIX–XX ст., науковці не бачать у міському населенні носіїв ознак етнічності та не вважають його носієм етнічної культури, оскільки орієнтуються на традицію «народності». Але проблема полягає у тому, що, по-перше, самих носіїв цієї «народності» стає менше, оскільки сільське населення активно мігрує до міста, поповнюючи групу, яка не визнається за об'єкт дослідження, а, по-друге, не враховуються можливі трансформаційні процеси, які відбуваються всередині саме «народної» культури і пов'язані з активними контактами села з навколишнім культурним середовищем. Пошуки архаїки та традиціоналізму не дають змоги ширше поглянути на те коло проблем, що реально існують в етнологів (етнографів) і стосуються процесів, що відбуваються в культурі як етносу в цілому, так і окремих його структур. Насамперед йдеться про субкультуру, формування переселенських анклавів, вироблення нових культурних традицій, а це, на

нашу думку, якраз і проявляється у тому, що можна визначити як культура міста. Тобто, місто навіть із таких позицій вимагає ретельного дослідження саме з боку етнологів, а основні постулати теоретичного блоку етнології (етнографії) – деталізації та суттєвих уточнень.

Отже, ми бачимо, як багато проблем постало перед етнологією на даному етапі її розвитку як науки про людину. Проблеми ці свідчать про необхідність глибоких та серйозних змін у наукових підходах, що існують в сучасній українській науці. Адже через цілу низку причин етнологи досить суттєво обмежили коло своїх наукових інтересів, залишивши поза увагою величезний пласт культурних традицій, які потребують ґрунтовного дослідження. Понятійний апарат етнології також потребує ретельного та всебічного аналізу та теоретичного обґрунтування, яке базувалося на оновлених методологічних підходах до основного об'єкта дослідження етнології.

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – 246 с.; Арутюнов С. А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность / С. А. Арутюнов // Этнографические исследования развития культуры: Сб. ст. – М.: Наука, 1986. – С. 31–49; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1981. – 390 с.; Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – Москва: Наука, 1973. – 281 с.; Бромлей Ю. В. Мировая культура: традиции и современность / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1991. – 344 с.; Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – Москва: Наука, 1987. – 333 с.; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград: Наука, 1990. – 278 с.; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1989. – 495 с.; Гуревич П. С. Культурология. Учебное пособие / П. С. Гуревич. – М.: Знание, 1996. – 287 с.; Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов. – М.: Наука, 2002. – 523 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: «Генеза», «Довіра», 1994. – 942 с.; Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции / Э. С. Маркарян // Советская этнография, 1981, № 2. – С. 91–93; 1981, № 3. – С. 68–69; Маркарян Э. С. Очерки теории культуры / Э. С. Маркарян. – Ереван: Издательство АН Арм.ССР, 1969. – 228 с.; Пономарьов А. П. Українська етнографія. Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 317 с.; Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М.: Наука. – 544 с.
2. Тишков В. А. Реквием по этносу... / В. А. Тишков – М.: Наука. – С. 59–60
3. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк. – К.: УЦКД. – 2001. – С. 1–23
4. Пономарьов А. П. Українська етнографія. Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – С. 24.
5. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – С. 71
6. Там само, с. 71
7. Степико М. Т. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи. – К.: Знання, 1998. – С. 37
8. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 52

Yu. Nikishenko

ONE OF THE ACTUAL PROBLEMS OF MODERN HOME ETHNOLOGY

This article is made to concentrate an attention of a reader to the problems which were formed in national humanitarian science – especially in ethnology. The main point of this article is a specific situation in traditional explanations of key-objects of ethnological researches. The author is concerned to problems which are raised from such traditions, when researches becomes uncompleted.